

MESNEVÎ'DEKİ NEFİS KAVRAMININ FREUD VE DİN PSİKOLOJİSİ BAĞLAMINDA DEĞERLENDİRMESİ

Dr. Musa KAVAL¹

Öz

Nefis, diğer dinlerde olduğu gibi Kur'ân-ı Kerim'de de birçok âyete konu edilmiştir. Kutsal Kitaplar, ahlak öğretileri ve felsefi araştırmaların muhatabı olan insanın, kuşkusuz temel sorularından biri kendini tanıyıp, varlık amacını anlamlı kılması olmuştur. Kur'an âyetleri başta olmak üzere İslâm literatürünün büyük çoğunlu nefsi; “insanın kötü, içsel istek ve dürtüleri” olarak tarif etmiştir. Bu yüzden onun istekleri ve arzularının tersine hareket ederek insan, kendini gerçekleştirmelidir. İslam literatüründe ilk dönemlerden itibaren önemli bir konu olan “nefis” ile ilgili olarak Batı'da çağdaş psikoloji biliminin öncüsü başta Freud olmak üzere “kişilik-benlik” kavramı üzerinden teoriler geliştirilmiştir. Bu çalışmamızda Mesnevî'yi merkeze alarak psikolojik teoriler ışığında nefis ile ilgili bilgi vermeyi amaç edindik.

Anahtar Kelimeler: nefis, Mesnevî, Mevlânâ, Freud, Gazâlî

EVALUATION OF THE CONCEPT OF LOVER SELF IN RUMI'S MESNAWI IN FREUDIAN AND RELIGIOUS PSYCHOLOGY

Abstract

“Lover self” is subjected in many Qur'an verses like other religious. Surely as a addressed being of Holy Books, ethical teachings and philosophical researches man's main questions are related with himself and getting a notion his being. Most of Qur'an verses and other in religious literature define the lover self; “person's inner evil desires and psych”. So people must realize himself by acting contrast to lover self's wishes and desires. Freud, as a forerunner of contemporary psychology developed some theories on individuality which has been an important subject of Islamic literature. In our study we try to give information about the flesh by stating Mesnawi at the center of the study under the light of psychological theories.

Key words: lover self, Mesnawi, Rumi, Freud, Gazzali

¹ Düzce Anadolu Lisesi, kavalmusa@hotmail.com

Giriş

Arapça kökenli bir kelime olan nefis; “ruh, bir şeyin kendisi, akıl, insan bedeni, ceset, kan, azamet, arzu ve kötü istekler” gibi anlamlara gelmektedir. Tasavvufî olarak, "kendisinde irâdî hareket, his ve hayat kuvveti bulunan latif buharlı bir cevher" şeklinde tanımlanır. Ayrıca kötülüğü emreden manasında da kullanılmıştır. (Bakara, 2/235; Al-i İmrân, 3/61; Tevbe, 9/118; Haşr, 59/19; Nisâ, 4/79; En’âm, 6/93; <http://tr.wikipedia.org/wiki/Nefis>)

Bu tanımlardan anlaşılacağı üzere “nefis” başlı başına kötü bir mana içermemektedir. İslam ve tasavvuf klasiklerinde nefsin, salt kötü ve tamamen yok edilmesi gereken insani bir yön olmadığını, hatta “kalp, ruh, can, beden” gibi kelimelere karşılık gelecek tarzda çok yönlü olarak ifâde edildiği görülür.

Kelamcıların çoğu “nefis” ve “ruh”un aynı olduğunu ifâde ederler. (Abdülhamid, 1978,s.18) Onlara göre nefes alma manasına gelen nefis, esinti, rüzgâr anlamına gelen “ruh”un hayat soluğu, nefes alması demektir. Kısacası bedene bağımlı olmayan ruh, bedene girerek, canlı organizma ile birleşerek ruha nefes alan anlamına gelen “nefis” olur. (Ateş, 1995, s.159)

Muhatabı insan ve amacı insanı dünya ve âhîret saadetine götüren yolda kılavuzluk olan Kur’ân-ı Kerim, insana önce kendini tanıması için nefis ile alakalı yüz, türevleri ile birlikte iki yüz doksan sekiz âyet sunmaktadır. (Nisâ,4/135; Tâ-Hâ, 20/15-16; Bakara, 2/235; Furkân, 25/43; Kasas, 28/48-51; Al-i İmrân, 3/61; Rûm, 30/29; Tevbe, 9/118; Sâd, 38/26; Haşr, 59/19; Nisâ, 4/79; Câsiye, 45/23; En’âm, 6/93; Muhammed, 47/14; <http://www.erdemyolu.com>) Hatta bir âyette nefsin, Allah’ın kendisini de ifade ettiğini görüyoruz. (En’am, 6/12) Bunun yanında nefis, “insanın kendisi, kalp, gönül, kişinin iç âlemi, ruh, vicdan, niyet, iyi-kötü arzuların kaynağı gibi anlamlarda kullanılmıştır. Buradan hareketle Râzî, nefsin mutlak manada kötü olarak değerlendirilemeyeceğini ifade eder. (Râzî,1993, c.II, s.34) Zaten “Nefse ve ona birtakım kabiliyetler verip de iyilik ve kötülüklerini ilham edene yemin ederim ki...” (eş-Şems,91/8-9) ayet-i kerimesi nefsin iki yönüne işaret etmektedir.

Bu bilgiler ışığında tasavvuf erbâbının, nefisten kastının “bedenin aşırı ve uygun olmayan istekleri” olduğunu, yani kelimenin lügât manasından ziyâde seyr-i sülûk sürecindeki kötü rolüne dikkat çekmiş olduklarını söyleyebiliriz. Zira nefis, insan yaşamının devam etmesi için gerekli güdülerin kaynağı olmasına rağmen “Ben nefsimi temize çıkarmam: çünkü nefis, Rabbimin merhameti olmadıkça kötülüğü emreder...”(Yusuf,12/53) âyeti mûcibince genelde kötüye meyillidir. Gazâlî de “Senin en büyük düşmanın seni kuşatan nefsendir.”

hâdisini işaret ederek sufflerin, nefsin genellikle kötü vasıflarını kast ettiğini ve onunla mücadele edilmesi gerektiğini söyler.(İhya,III,31)

Kâmil insan olabilmek için en zorlu düşman olan nefis, Mesnevî’de geniş şekilde ele alınan konulardan birisidir. Mevlânâ’nın nefis üzerinde bu denli durmasının en büyük sebebi kendi ifadesi ile onun en büyük put olması gerçeğidir. (Mesnevi, I,b.772.) Şöyke ki: “Nefis putların anasıdır. İnsanların yaptıkları put yılan ise nefis ejderhadır. İnsanların elleriyle yaptıkları putlar kırılır, yok edilir ama nefis her dâim kıvılcım üretmeye meyilli çakmak gibidir. Put kıvılcımdır, nefis ise çakmak. Kıvılcım çıkarma su ile söner ama taş ve demirden olan çakmak su ile sönmez.” (Mesnevî, I,b.773-4.)

Batı’da psikolojinin önemli isimlerinden Fromm da, Mevlânâ’nın ifadesine benzer şekilde insanın, hayvanları, ağaçları, putları, taşları, karizmatik bir lideri, kutsal bir şahsiyeti, milletini (kavmini), sınıfını, partisini, parayı ve başarıyı tanrılaştırabileceğini söyler. Bunun temel nedeni olarak da aklın yetkin ya da silik kullanılması gösterir. (Fromm,1991,45)

Nefsin Mahiyeti ve Akıl ile ilişkisi

Mevlânâ, aklın karşıtı ve düşmanı olan nefsin, iyi insan için de kötü insan için de elzem olduğunu ifade eder. (Mesnevî,I, b.2618) Çünkü nefis, beden sağlığı, neslin ve dünya düzeninin devamı için gerekli güdülerini barındırır. Öte yandan insan çoğu zaman nefsin bitmek tükenmek bilmeyen ilkel ve acil isteklerini dengelemekte zorlanır. Bu nedenle nefis ve akıl donanımından müteşekkil insan kendi içerisinde dâimi bir iç savaş vermektedir. (Mesnevî, IV, b.2718-9) Dışa dönük yansımaları da olan bu iç çekişmede nefis daha baskın çıkmaktadır. Çünkü nefis kendi evinde yani bedende savaş vermektedir. (Mesnevî, III, b.2558) Aynı şekilde Mekkî de onun topraktan yaratıldığı için toprakla ilgili olduğunu, yâni alçak ve maddî şeylere ilgi gösterip, meylettiğini söyler.(Kutu'l – Kulub, 2003, s.254) İnsanın da topraktan yaratılmış olduğu gerçeğinden hareketle nefisle yaratılış itibarıyla bir ünsiyeti olduğu görülebilir. Bu bağ insanın yaşamı boyu devam edip gitmektedir. Zira insanın yaşamını sürdürebilmesi için tükettiği gerek bitkisel, gerek hayvansal gıdaların kaynağı da topraktır. Nefsin önemli silahlarında birinin de “yeme şehveti”nin olması bu bağlamda önemlidir. Gazâlî de insanı, beslenmesi ve çoğalması açısından toprağın ürünü olan bitkiye benzetmektedir. (İhya, IV, 21) Dolayısıyla nefsin, beden ile yaratılıştan gelen yakınlığı ölümüne kadar birçok alanda doğal olarak devam etmektedir. Bu nedenle Mevlânâ’nın dediği gibi nefsi, insanın iç âleminde pusu

kurmuştur. (Mesnevî, I, b.906) Nefsin sahip olduğu sürekli ve çok yönlü istek ateşinin, cehennem ateşinin hararetinden geri kalır yanı yoktur. Nefis, yedi denizi de içse harareti azalmaz. (Mesnevî, I, b.1375-6)

Nefis, hevâ ve heveslerini bedeninin tabii döngüsel duyuları aracılığıyla gerçekleştirir. (Nurbakhsh, 1992) Mevlânâ, bu gerçeği Hz. Davud ile öküz sahibinin kıssasında, nefesine uymuş insafsız bir zâlimin bencelliği ile anlatır. (bkz.Mesnevî, III,b. 2468-71.) Hikâyede nefsinin istekleri doğrultusunda hareket eden kişi bir süre sonra kendi yaptığı zulmü unuttur. Çünkü nefesine merhamet eden kişi, başkalarına merhamet etmez. (Zeynü'd-dîn, 1988, s.129) Aslında zulmedenler Kuran-ı Kerim'de buyrulduğu üzere “bilgisizce” nefislerinin arzularına uyduklarından ötürü akîl melekeler açısından da marazlıdırlar. (Rûm, 30/29) Belki de bu yüzden Hz. Davud'un hikâyesindeki zâlim gibi kendi yaptıkları ile kıyaslanamayacak kadar ehemniyetsiz bir haksızlığa maruz kaldıklarında vaveyla koparıırken kendi yaptıklarını hiç düşünmezler. Eğer insanın akli, nefsin güdümde olan duygulara galip gelebilseydi alçaltıcı eylemler yerine faziletli davranışlar sergilerdi. (Gazâlî, Mizanu'l-Amel, s.138.) Dolayısıyla kendisine tâbi olunan nefis, insanın zamanla değer yargıları, bakış açısı ve etik değerlerinin değişmesine neden olmaktadır. Böyle psiko-sosyal hastalıkların önüne geçebilmek için Mevlânâ, nefsi geride, akli ileride tutmanın gerekliliğini salık verir. (Mesnevî, II, b.1857)

Gazâlî, akıl ile nefis arasındaki ilişkinin avcı ile biniti arasındaki bağa benzetir. Eğer avcı mahir olup atı doğru yönlendirir ise avını yakalar. Ancak avcı kabiliyetsiz, at da serkeş olur ise bırakın avı yakalamayı, avcı yolunu dahi kaybeder. (İhya, s.18) Benzer bir ifade ile Mizanu'l-Amel adlı eserinde Gazâlî, insanın eylemsel gücünün akla bağlı olarak hareket ettiğinde sükûn bulup fâziletli davranışlar; şehvete boyun eğdiğinde rezil davranışlar sergileyeceğini söyler. (Mizanu'l-Amel,s.138.)

Mevlânâ'nın kast etmiş olduğu akıl, Freud'un kişilik kuramında yaklaşık olarak “ego” ya karşılık gelmektedir. Ego, kalıtsal ve içgüdüsel istek ve arzular içeren “id”in hemen tatmin edilmesi beklenen ilkel ve hayvanî güdülerinin uygun zaman ve fırsat dâhilinde gerçekleşmesini sağlar. Ego, id'in hazlarını doyurulması için “gerçeklik ilkesi”ni kullanarak tatminini bir plan dâhilinde sağlamaya çalışır. (1955)

Spinoza, insanı iyi davranışlarda bulunmaktan alıkoyan en önemli unsurun tutkular olduğunu söyler. Ona göre insan akıl aracılığıyla tutkularına egemen olmalıdır. Hayatını akla göre şekillendirip, bütün gücü ile gereksiz tutku ve kinlerin üstüne yükselerek erdemli olmaya

gayret etmelidir. (Weber, 1998, s.238.) Aristoteles de aslında yüzyıllar önce “istek ve duyumun hayvan ruhunun iki temel özelliği” olması sözüyle “id”e işaret etmiştir. Aklın ve ilmin insan ruhuna özgü olduğunu, dolayısıyla aklın insanın ontolojik ayrımı olduğunu söylemiştir. (Gökberk 1990, s.87.) Bu düşüncenin tezahürü olarak çeşitli şekilde insanın, düşünen hayvan olduğuna imada bulunan birçok söze rastlarız.

Sûfîler de benzer şekilde nefsi; “bütün yerilmiş sıfatların kendisinden neşet ettiği rûh-i hayvânî” olarak tanımlamışlardır. (Râzî, 1363, s.174) Nefis, insandaki kötü huyların kaynağı olarak görülmüştür. (Sühreverdî, 1990) Bu husus âyette de aşikâr olarak görülmektedir; “Ben nefsimi temize çıkarmıyorum. Çünkü nefis dâima kötülüğü emredicidir.” buyrulmuştur. (Yûsuf, 12/53.) Bir başka âyette ona uyararak kendini kirleten insanların hüsranda olacağı, onu arındıranların ise kurtuluşa erecekleri buyrulmuştur.(Şems 91/9-10.) Dolayısıyla insan, tabii olan zaaflarına rağmen diğer yönüyle de dünyadan sıyrılıp ruhî âleme ulaşabilme kabiliyetine de sahiptir. (Ibn Hâldun, 1988, s.244) Çünkü bir anlamda nefse karşı verilen savaş, insanın irâde ve ahlâkının mükemmelliğe ulaşması ve Allah’a yakınlaşmasını engelleyen mâsivâdan kurtulma işidir. (Ibn Haldun, 1998, s.48)

Hz. Peygamber’de nefsin şerrinden Allah’a (c.c.) sığınmıştır. (Buhârî Edeb:107, Müslim Birr:106) O, insanın en azılı düşmanı olduğu için dikkat edilmesi tavsiye edilmiştir. (Aclûnî, I,no:143) Cehennem nefse hoş gelen şeylerle donatıldığını âkibeti gören, faziletli insanlar bilmektedirler. (Buhârî Rikak:28, Ebû Dâvûd Sünnet:22, Tirmizî Cennet:21; Mekkî, I,s.193.) Onlar, nefislerini tanıdıkları içinde, ona kızarak, ona karşı savaşa tutuşarak (Mekkî, I, s.389) huzura kavuşurlar. (Mekkî, II, s.275.)

“Haz ilkesinin” savunucusu Freud ise Mekkî’nin aksine insanın mutluluğu “id”in isteklerinin bastırılmaksızın tatmini ile elde edileceğini savunur. Çünkü Freud’un tezine göre bastırılmış duygular kişide huzursuzluğa hatta ruhsal hastalıklara neden olmaktadır.(Yaşamım ve Psikanaliz)

Nefsin Hileleri

Nefis, insanı aldatırken çoğunlukla insanın farkında bile olmadığı, genetiğine kodlanmış uyum sağlayabilme, alışkanlık edinebilme, güzeli, tatlı olanı, kolayı, rahatı sevme ve onlara bağlanma gibi eğilimlerini kullanır. Bu nedenle insanın nefsi var olduğu sürece kötülük yapmaya potansiyel aday demektir. Çünkü “büyük cihad”ın zorlu düşmanı nefis;

devamlı put üreten, her daim akan bir pınardır.(Mesnevî, I,b.775.) Bir taş parçası yüzlerce testiği kırar ama pınarın suyu durmadan kaynar, taş ona kâr etmez. O yüzden putu kırmak kolaydır ama nefsi küçük görmek büyük hatadır. Zira nefsin her an hileleri vardır. Her bir hilesinde yüzlerce Firavun, yandaşları ile birlikte helâk olmuştur. Bu yüzden nefisten, Hz. Musa'nın Allah'ına iltica etmek gerek. (Mesnevî, I,b.776-81.) Aksi halde Cüneyd-i Bağdadî'nin (ö. 297/909) dediği gibi çok güçlü olan nefsin isteklerine uymak ileride küfrün esası olacaktır. (Hucvirî, 1982, s.313) Çünkü tatmin edilmiş nefis, zâlim ve nankör olan insanın (İbrahim, 14/34) farkında olmadan kendi içinde tapındığı bir varlık olabilir (Furkân, 25/43) ve sonunda insanın helâkına yol açabilir. (Tâ'hâ, 20/16) Yine Kasas Sûre'sinde "...Kim, Allah'tan bir yol gösterme olmaksızın kendi nefsinin arzusuna uyandan daha sapıktır." (Kasas, 28/50) buyrularak nefesine uyanların en aşağı sevide oldukları bildirilmektedir.

Bu denli büyük bir tehlikeye gebe olabilen nefse karşı mücadele etmeyi Hz. Peygamber, "büyük cihâd" olarak nitelendirmiştir. (Râzi, XXIII, s.72.) Mevlâna da, Hz. Paygamber'in sözlerini hatırlatarak nefsi; doymak bilmeyen cehennem ateşinin bir parçası olarak görür. (Mesnevî, I,b.1373-9.) Hakk, cehennemün üstüne Lâmekân âleminden ayağını koyması ile onu sakinleştirir. Dolayısıyla nefsi öldürecek ayak da ancak Hakk'ın ayağıdır. (Mesnevî, I,b.1381-9.) Bir başka beyitte Mevlânâ, şehvetin ateşini ancak din nurunun, Allah nurunu söndürebileceğini ifade eder. (Mesnevî, I, b.3700) Çünkü nefsin her bir mertebesi bir şehrin kalesi gibidir. (Şeyh Hâlid, v.21-26.) Müslüman'a düşen bu savaşta, onun her dediğinin zıddını yaparak, lâyük olduğu şekilde onu kendi kalesinde tutsak etmektir. (Attar, 2006, b.227.) Bu savaşın diğer bir zor tarafı bir kere galip gelindiğinde sona ermiyor olmasıdır. Mevlâna'nın belirttiği gibi bu mücadele her an ve bir ömür sürmektedir. Bu bağlamda her ferdin nefsi aslında bir Firavun'dur. (Mesnevî, IV,b.3621.) Eğer insan, Firavun'un fırsatlarına sahip olsa nefsi, Firavun'unun ateşini alevlendirdiği gibi onunkini de alevlendirir. (Mesnevî, III,b.970-5.) Mevlânâ konu ile ilgili olarak şunları söyler: "...nefis, soğukta donmuş ejderha gibidir. Güneş çıkıp hava ısınınca Firavun gibi neler yapmaz?... O yüzden her nefsin eline fırsat geçse yüzlerce Musa'nın ve Harun'un yolunu vururdu. Ona bu imkânı vermemek için, o donmuş ejderhayı şehvet güneşinden uzak tutmak gerek." (Mesnevî, III,b.1053-60.)

Freud'un tarif etmiş olduğu "id" kalıtsal olarak gelen doğuştan var olan eğilimlerin ve içgüdülerin tümü olduğu fikri, nefsin insanın doğasında son nefese kadar canlı kalması ile

örtüşmektedir. Ruhsal enerji diğer bir ifade ile hayat enerjisinin kaynağıdır. Yani insanın doğumundan ölümüne kadar yaşamının her anında içinde barındırdığı bütün dürtü ve güdülerin menbâdır. Bu dürtü ve güdüler hemen tatmin isteyen ilkel ve hayvanî haz duyumlardır. ”Senin en büyük düşmanın seni kuşatan nefsidir.” hadis-i şerifi, insanın fizyolojik ve psikolojik doğasında nefsin etkisine işaret etmektedir. Dolayısıyla Freud’un “id”i bu manada tasavvuf erbabının ifade ettiği nefis, insanın içinde taşıdığı düşmandır.

Bunun yanında Mevlânâ’nın, insan nefsinin, onun sahip olduğu fırsat ve imkânlarla sahip olduğunda Firavunlaşacağı fikri Freud’un “Uygarlığın Huzursuzluğu” adlı kitabında doğrulanır. Çünkü Freud, insanın uygarlık sayesinde elde ettiği imkânlar ile daha fazla kazanım ve donanım elde ettiğini söyler. Sahip olunan imkânlardan dolayı insanın kendini neredeyse ilahlaştırdığını ifade eder. Bu nedenle insanı “protezli tanrı” olarak tanımlamayı tercih etmiştir. Fakat burada ciddi bir sorun vardır. Gelişmiş yardımcı uzuvları olan insanın bu özelliği doğal değildir. Doğal olmayanın da her zaman risk taşıma ihtimalinden dolayı insan sahip olduğu güçleri başına dert açmakta, insanı mutsuz etmektedir. (1999, s.50) Dolayısıyla Freud gelişmiş imkân ve donanımlara sahip olan insana dair Mevlânâ’nın ifadesi ile Firavunlaşmış nefislerin yıkıcılığı noktasında aynı düşüncüyü ortaya koymuştur diyebiliriz. Bu düşünceden hareketle Freud’un “haz ilkesi” kendi ifadesi ile örtüşmüyor izlenimi vermektedir. Zira teknolojinin imkânları ile daha fazla doyum sağlayıp daha mutlu olması beklenen insan aksine kendine yabancılaşarak, mutsuzlaşarak teknolojinin yıkıcı etkisine maruz kalmaktadır. (1999, s.48)

Mevlânâ, nefsin, insana güzel ve temiz olan din kanalı ile de sokulmaya çalıştığını söyler. “Namaz kıl, oruç tut” dese dahi onunla meşveret edilmemesini tavsiye eder. Çünkü nefis, hayırlı olanları kullanarak da kişiye hile kuracaktır. (Mesnevî, II, b.2275-6) O, insanın hep aleyhine çalıştığı için işleri aslında daima hayrın ters istikametine yönelmiştir. Bu nedenle insanlar, peygamberlerin vasiyet ettiği gibi nefsin isteğinin zıddını yapmalıdır. (Mesnevî, II,b.2266-7)

Nefsin, insana uzanan önemli damarlarından biri şehvettir. Tasavvufî literatürde şehvet; insanın çok istek duyduğu, arzuladığı her şeyi ifade eden, şiddetli bir özlem demektir. (Cebecioğlu, 2004) Bunlardan biri yemek yeme arzusudur. Mevlânâ nice kuş ve balığın bu boğaz yüzünden insanın avı olduklarını söylemiştir. (Mesnevî, III,b.1693-5.) Konu ile ilgili bir hikâyeye anlatır. Bir gün Bayezid-i Bestâmi namaz kılma niyetinde bir tembellik hisseder.

Sebebini biraz düşündükten sonra fazla su içmenin neden olduğunu anlar. Şehvetini kırmak için tam bir yıl su içmemeye karar verir. Fakat bir başka şeyh kendindeki yeme şehvetini Bayezid gibi terbiye edemediği için boğazı yüzünden elini kaybeder ve halk arasında “Şeyh-i Akta” (eli kesik şeyh) olarak tanınır. (Bkz. Mesnevî, III,b.1700-4.) Hülâsa sâlik, şehvetini yemeden içmeden kestiğinde, şehvet üstün aklın cihetine düşer, orada yer tutar. Mevlânâ bu gerçeği bahçıvanın, bir ağacın kötü, marazlı dalları budayıp onların yerine gür ve düzgün dalların boy vermesine vesile olmasına benzettir.(Mesnevî, VI,b.1123-4.)

Gazâlî ilk insan Adem Aleyhisselam ve eşi Havva Anamızın “yeme şehveti” yüzünden cennetten, zillet ve yokluğun yurdu olan dünyaya sürgün edildiğini söylemiştir. Devamında Gazâlî diğer bütün şehvetlerin kaynağı, maddi ve mânevi hastalıkların yuvası olduğunu belirttiği “mide şehvetine” uyan Adem Aleyhisselam’ın zürriyetinin çoğunun azap yeri olan cehenneme gideceğini belirtmiştir. (İhya, s.153) Sultan Veled de beslendiği iki ana kaynaktan biri olan yeme ve içme sayesinde nefsin, ejderha kesileceğini ve sonunda sahibini de sokacağını, kâfirler gibi onu cehenneme çekeceğini söyler. (Sultan Veled, 1976, s.11)

Mevlânâ, boş midenin ilâhlık iddiasında bulanamayacağını, fakat dolu midenin, şeytanın pazarı olabileceğini dillendirir. (Mesnevî, VI,b. 4726-8.) Onun, Şeytanın pazarı olabileceği şu âyetten anlaşılmaktadır: “Eğer Allah kullarına bol rızık verseydi, yeryüzünde taşkınlık eder, azarlardı.” (Şuârâ, 42/27.) Bu bağlamda Allah’ın gazabına uğrayan Ad (Şuârâ, 132-14.) ve Semud (Araf, 73,74.) kavimleri de bol nimetler içerisinde yaşamış oldukları bilinir. Dolayısıyla Eşrefoğlu Rumî’nin dediği gibi nefsin aç bırakılmadıkça Rabb’e mutî olmadığını ve kulluğa bel bağlamadığını anlıyoruz. (1997) Bu gerçeği Attâr şu beyitlerle ışık tutar: “Kim ki düşman beslemiş, yapmış hata. Pis nefis emrinde olmak öyle ya.” (Attar, b.394) Fakat, “onu yemeden içmeden kesti mi, şehvet yüce akıl cihetine düşer, oradan baş gösterir.” (Mesnevî, VI,b.1123.) Çünkü azığı azaltıldığında Firavun olan nefsin azgınlığı dizginlenmiş olur. (Mekkî, II, s.321.) Dolayısıyla eski kâfirliği aklına gelmez. (Mesnevî, IV, b.3621.)

Gazâlî, İhya adlı eserinde açlığın maddi ve mânevi yararlarını maddeler halinde ele alarak tafsilatlı bir şekilde anlatmıştır. Örneğin açlığın, uykunun azalarak daha fazla ibâdet edilmesine, ibâdetlerden ve zikirlerden daha fazla zevk alınmasına, tuğyan, gaflet, şımarıklık, taşkınlık ve arsızlıktan men ederek kalbin saflaşmasına, şuurun açılmasına vesile olduğunu söyler. (2002) İslam dünyasında yüzyıllar önce dile dökülmüş bu hakikat bilimsel olarak da ortaya konmuştur. Çok yakın geçmişte Amerika’da yeme, içme alışkanlığı üzerinde araştırma

yapılır. 70-89 yaşları arasında 1.250 kişi üzerinde yapılan araştırmada testler sonucunda fazla yeme, içme alışkanlığı olan kişilerin, bunamaya neden olan hafif bilişsel bozukluğa yakalanma riskinin az yiyenlere oranla iki kat fazla olduğu tespit edilmiştir.(Zaman, 14 Şubat 2012)

“Nefsin isteklerini kesmek, asgariye indirmek, ona zor gelen şeyleri yaptırmak” (Serrâc, s.513.) olan riyâzeti, sâlik önce kolay işlerle başlamak sûretiyle giderek zorlaşan uygulamalardan sonra zamanla bir noktaya ulaştırır. Attar kendisini on iki yıllık riyâzet ile başladığı ve uzun yıllar süren nefis savaşının sonunda, kötülüğe yönelten nefsin cenaze namazını kılarak nasıl kurtulduğunu anlatır. (Attar, 2002, I, s. 177.) Mevlânâ, sâlike, rûhî yükselişin önemli basamağı olan açlığı tavsiye eder; “...Sen de yavaş, yavaş kendini gıdadan kesmeye çalış vesselâm.” (Mesnevî, III,b.40-9.) Dikkat çektiği gerçeği uygulayan Mevlânâ'nın kendisi de oruç tutmaktan zayıf ve sap sarı bir çehreye sahipti. (Can, 2003, s.96) Hatta riyâzet için ağzının tatlı suyunun bile boğazından geçmemesi ve nefesine tat vermemesi için helile* çiğnerdi. (Araz, 1975, s.180)

Freud'un “haz ilkesi”ni oluşturan birincil fiziksel içgüdülerden yemek yeme ihtiyacı insanın fizyolojik ve ruhsal yaşam dengesi için doyurulmalıdır. Ancak Freud fazla yemenin beden ve kişilik üzerindeki etkilerine değinmemiştir. Mutasavvıflar, bedeninin ayakta kalabilmesi için gerekenden fazla yemek yemenin başka nefsâni marazlara yol açacağını ortak bir dille ifade etmişlerdir. Freud da “id”in fazla enerji birikiminin organizmada gerilime neden olduğunu ve onun, bu duruma katlanamadığı söyler. Bu gerilimden kurtulmak için de id birikmiş enerjiyi bir an önce boşaltmak ister. Bu nedenle “id” in tatmin edildikçe daha fazla enerji biriktireceği ve dolayısıyla boşaltım için yeni yeni alanlara yöneleceği ortadadır. İd'in ilkel ve hayvani dürtülerin tatmini için çaba sarf ettiğinden hareketle kötü ve ahlâki olmayana yöneleceği tahmin edilebilir. Bu bağlamda Freud'un tezi bir manada mutasavvıfların enerjinin hammaddesi olan fazla yemek yemenin diğer ruhi hastalıklara sebep olduğu düşüncesini destekler mahiyettedir. Fromm da “insan yalnızca karnının doyması için yaşamaz” sözünün gerçekliğinden yola çıkarak insanın enerjisini üst bir amaca yöneltmesi gerekliliğine değinir. Çünkü bunu yapmaz ise düşük bir amaca yönelir, gerçekmişçesine ona sarılır. Ona göre insan iyi ya da kötü, yüksek ya da alçak, yaratıcı ya da yıkıcı din biçimleri ya da dünya görüşleri arasında bir seçim yapmak durumundadır. (Fromm,1991,48)

* Hindistan Eriği olarak bilinir. Çeşitleri vardır. Tadı acı bir bitkidir. Mevlânâ'nın, nefesine tat vermemek için helilenin acılığı ile ağzını acılaştırırdı. Bkz.Ahmed Eflâki, *Ariflerin Menkabeleri Şark İslam Klasikleri*, M.E.B., s.29.

Fromm'un bahsettiği nefsin alçak değerlere yönelmesini Mevlânâ çok önceden dile getirmiştir. Mevlâna şehvetin, insan benliğinde oluşan kibrin ve kinin de kök salmasına neden olduğunu söylemiştir.(Mesnevî, II,b.3458.) Mevlânâ bu durumu şöyle izah eder; “Kötü huy, âdet edindiğinden dolayı sağlamlaşır, yerleşir. Seni ondan vazgeçirmek isteyene kızarsın. Toprak yemeye alışırsan kim seni bundan menetmeye kalkışırsa onu düşman sayarsın. Puta tapanlar, bu tapmayı huy edindiklerinden men edenlere düşman olmuşlardır. İblis, ululanmayı huy edinmişti de eşekliğinden Âdem’i kendisinden aşağı gördü. “Benden daha ulu başka birisi yok ki. Benim gibi bir kişi, ona secde eder mi?” (Mesnevî, II,b.3459-63.) dedi. Ancak ululuğun zehir olduğunu bilmiyordu: “Kafana ululuk yerleşmiş, onun için kim seni kırarsa onu ezeli düşman sayarsın. Birisi huyuna aykırı söz söylese ona bir hayli kinlenirsin. Beni huyumdan çevirecek, şakirt haline sokacak, kendisine tâbi kılacak dersin. Böyle adam kötü huyu serkeş olmasa, o huya aykırı şeylere niye ateşlenir, kızar. Yahut muhalife müdâna eder, onun gönlünde bir yer kazanır? Çünkü kötü huyu adamakıllı kuvvetlenmiştir. Karınca gibi olan şehveti, itiyat yüzünden adeta ejderha kesilmiştir.” (Mesnevî, II,b.3464-71.) İçinde kibir ve kin ile nefsin azdırmış böyle adamlar en kötü adamlardır. (Mesnevî, I,b.906.) Öyle olduğu halde kendilerine Fahreddin lâkabını takmalarını isterler. (Mesnevî, I,b.1350.)

Nefsin diğer bir kapısı da baş olma sevdasıdır. Sultan Veled, insanda mevki hevesinin ortaya çıkmasını tatmin edilmiş yeme şehveti ile ilişkilendirir. Aynı şekilde Gazâli de diğer olumsuz ruhsal hastalıklar gibi şöhret ve baş olma sevdasının tatmin edilmiş yeme şehvetinden neşet ettiğini söyler.(2002, s.153-4) Tatminden sonra insan canla başla liderlik etmek ister. Bey olabilmek için padişahlara kul-köle olur. Bu yüzden Sultan Veled, nefsin ana gıdası olan yeme ve başbuğluk şerbetini içmemeyi tavsiye eder.(İbtidânâme, b.538-40.) Bu hâkikati bilen Hz. Ömer’in halifeliği zamanında birçok kölesi olmasına rağmen odun destesini sırtında taşıması ve soranlara da “nefsimi denemek ve onu ıslâh etmek istiyorum” cevabını vermesi mânîdardır. (Serrâc, s.92.)

Yaşamış olduğu dönemde devlet ricali ile iyi ilişkileri bulunan Mevlâna bu konuda âdeta onları uyarırcasına şu tavsiyelerde bulunur;

“Pek başbuğluk davasında bulunma... sen, reyinde müstakil değilsin, ancak gönlün şakirdisin ve istidadın var diye sürer! Der ki: Yürü gönüle git... çünkü sen gönlün cüzüsün; kendine gel, sen âdil padişahın kulusun! Ona kulluk etmek, sultanlıktan iyidir... çünkü “Ben ondan hayırlıyım” sözü, şeytan sözüdür. Be aşağılık, Âdem’in

kulluğu ile İblis'in kibrine bak da aradaki farkı gör. Âdem'in kulluğunu seç. Yol güneşi olan peygamber bile “Nefsini aşağılayan kişiye ne mutlu” dedi. Tuba gölgesini gör de güzelce uyu... o gölgeye baş koy da serkeşlik etmeden uykuya dal! Nefsi aşağılama gölgesi, güzel bir yatılacak yerdir... o ayrılığa istidadı olana hoş bir uyku verir. Bu gölgeyi bırakır da benlik tarafına gidersen çabucak asi olur, azar, yolunu kaybeder gidersin!”(Mesnevî, IV,b.3340-7.)

Mesnevî’de baş olma yüzünden nefsinin elinde oyuncak olmuş padişah ile bir şeyh arasında geçen bir hikâye anlatılır. Hikâyede padişah sohbet sırasında şeyhe; “Benden bir şey dile!” der. Şeyh; “Padişahım, bana böyle söylemekten utanmıyor musun? diyerek cevap verir. Sonra devam eder; “Hele biraz daha yüksel! Benim iki kulum var. Onlar hor ve hakîr kişilerdir ama ikisi de sana hükmederler, ikisi de emrederler.”der. (Mesnevî, II,b.1465-7.) Bu ifadelerden biraz alınan padişah; “Bu söz hatalı bir söz.” diyerek sitem eder, “O iki kul kimler?” diye de sormadan edemez. Şeyh cevap olarak onların kızma ve şehvet olduğunu söyler. (Mesnevî, II,b.1468.) Yukarıda Freud’un “id’i” tanımlarken onun iki temel içgüdüden oluştuğunu belirtmiştik. Onun ifade ettiği bu iki temel içgüdünün “cinsellik ve saldırganlık” olduğunu tezi Mevlânâ’nın hikâyede değinmiş olduğu nefsin padişaha hükmeden iki silahının “şehvet ve kızma” olması dikkat çekicidir. Şehvetine tapan herkes gibi padişah ta nefis atının kuyruğuna uyduğu için ters istikâmette gider. At nefisine uyanı daima geri geri götürür. (Mesnevî,VI,b.1120-1.) Bu durumdan kurtulmak için Mevlânâ şunları söyler; “Padişahlıktan ferâgat edeni padişah bil... Varlığa, mağlup olan, varlığa düşman olan kişidir. Lokman’ın efendisi, görünüşte onun efendisiydi ama hakikatte Lokman’ın kuluydu. Bu ters dünyada benzerler pek çoktur.” (Mesnevî, II,b.1469-74.)

Mesnevî’de şehvetin cinsellik yönüne de değinilmiştir. Müstehcenlik içeren hikâye ile nefsin yasak cinsel hazlarının zararlarına değinilmiştir. Hikâyede ev hanımı, câriyenin uygunsuz ilişkiye girdiğini görür. Kendisi de şehvetine yenik düşerek bu kötü yola tevessül eder. Nihayetinde kötü bir son ile karşılaşır. Uygunsuz ilişki sonucu kadın hayatını kaybeder. (Mesnevî, V,b.1341 vd.) Mevlânâ nefsi, eşek ile sembolize ederek hikâyeyi sonuca şöyle bağlar;

“Bil ki bu hayvan nefis bir erkek eşektir. Onun altına düşmekse ondan daha kötü ve ayıp bir şeydir. Nefis yolunda benlikle ölürsen bil ki hakikatte sen de o kadın gibisin. Tanrı, nefsimize eşek sûreti vermiştir.”(Mesnevî, V,b.1391-94.)

Psikanaliz’in kurucusu Freud, kişiliği incelerken temel güdünün cinsel istekler olduğunu söylemiştir. Cinsel arzular ve tatminlerin bireyin çocukluktan itibaren bütün hayatını şekillendirdiğini savunur. Haz merkezli bir yaşam prensibi olan id’in istekleri doyurulduğu oranda insanın mutlu olacağı, aksi halde kişiliğin diğer iki unsuru olan ego ve süperego tarafından denetim altına alınan, bastırılan isteklerin insanı mutsuz edeceğini savunur. Dolayısıyla onun, nefis ile nitelik olarak benzer özellikler gösteren “id”i nicelik bakımından sınırlı kalmaktadır. Çünkü tasavvufî literatürde nefis, istek ve arzuları yemek yeme ve cinsel arzuların tatmini ile yetinmemekte, hemen bütün kötülüklerin kaynağı olarak telakki edilmiştir. Bu nedenle nefis, Freud’un ileri sürdüğü gibi sadece yeme içme ve cinsellik gibi temel ihtiyaçların tatmini ile yetinmemektedir. Bunun da ötesinde Freud haz ilkesinin, insanın mutlu olması için uygulanmasını istediği eylemler zincirinin gerçekleşmesinin mümkün olmayan bir plan olduğunu da kabul eder.(1999, s.43) Dolayısıyla onun tezi bir manada tasavvuftaki nefsin tatminsizliği ile paralel bir muhtevaya sahip olup sınırsız ve ölçsüz arzuları olduğunu anlayabilir.

Nefis Tezkiyesi ve Mürşid

İnsan, nefsin hilelerini çoğu zaman anlayamaz. Zira onun hileleri çok çeşitlidir. (Mesnevî, III,b.2548.) Onunla baş etmek için hâlis bir kılavuza ihtiyaç vardır. Mevlânâ’ya göre nefsi, pirin gölgesinden başka hiçbir şey öldürmez. (Mesnevî, II,b. 2538) Çünkü insan tek başına onunla başa çıkamaz ve onun inadının karşısında duramaz. (Mesnevî, II, b.2275) Nefsin çok yönlü saldırılarını ancak zümrüt gibi olan şeyhin yüzü püskürtür ve ejderha nefsin gözünü kör eder. (Mesnevî, III, b.2548) Bu nedenle Mevlânâ, nefse karşı verilen mücadelede sâliklere: “...Yürü bir dost kazan, onunla uzlaş”, (Mesnevî, II, b.2276) “...O, nefis öldürenin eteğine sarıl” (Mesnevî, II, b.2538) tavsiyesinde bulunur. Ankaravî de nefsin afetlerini bilmeyen bir sâlike, sağlam bir dostun lazım olduğunu söyler. Çünkü “O, Hak erlerinin yüzlerce güzel vasıfları vardır. O yüzden onların eteğine sarılmalı, onun elini hiç bırakmadan aşağılık âlemden yücelere yükselmelidir. Zira onlar insanı, âlemin ötesine götürür. Onun buyruğu

incilerden daha kıymetlidir, paha biçilemez.” (Ankaravî, 1996, s. 89.) Üstâd Ebu Ali Dekkak’ın da konu ile ilgili şöyle dediği işitilmiştir; “Yetiştireni ve dikenini olmadan kendi kendine ve hudâî-nâbit olarak biten bir ağaç yaprak açar, fakat meyve vermez. Nefes nefese ve tedrici bir sûrette tarîkâtın adâbını öğretecek bir üstâda sahip olmayan müridin durumu da böyledir. Bu durumda olan mürit hevâ ve hevesine tapar, başka bir kurtuluş yolu bulamaz.”(Kuşeyri, 2003, s.483-4.)

Eski Yunan düşünürlerinden sonra Batı dünyasında ruh ile ilgili araştırmalar 19. yüzyıla kadar pek derinlik göstermemiştir. İlahiyatçı, teologlar ve rahipler dışında daha çok tıp bilimi içerisinde beden ve ruhun birbiri ile ilişkisi üzerine çalışmalar yapılmaktaydı. Bu çalışmalarda ruhun bedeninin kontrolü altında olduğu düşünülürdü. Fakat zaman içerisinde ruhsal nedenlerden kaynaklanan problemlerin beden üzerinde etki ettiği görüldü. Çünkü ruhun, duygu dünyası ile sıkı bir bağı vardır. Bütün duygu hallerinin beden üzerinde farklı yansımaları olduğunu aşikârdır. Özellikle Freud ve Bruner’in ortak hazırladıkları “Histeri Üzerine İncelemeler” adlı kitapta açıkladıkları; travmatik anıların acı verici ve hastalandırıcı olması, ruhsal bir etmenin bedeni direkt olarak etkilemesi dikkat çekici idi. Daha sonra Freud’un Psikanalizi uygulamaya başlaması ile Batı dünyası “Şeytan Çıkarmanın” ötesine giderek ruhsal anlamda yardımcı kılavuzların rolünü görebildi. Bu anlamda sağaltımı yapan psikanalist veya psikolog İslam kültüründeki “mürşidin” görevlerinin bir kısmını yapmaya başladı. Bir kısmını diyoruz çünkü sülûk sürecindeki mürid ile mürşid arasındaki etkileşim çok yönlü ve uzun sürelidir.

Mânevî yolculukta kendi aklına güvenenler ise çoğu zaman zarar ederler. Çünkü nefis, anne gibi samimi, sefkâtli olur, böylece kendisini iyi kamufle eder. Mevlânâ, annesini öldüren adamın hikâyesi ile konuya dikkat çeker. Hikâyede birisi kızgınlıkla anasını hançerleyerek öldürür. Bir başkası ona “Çirkin herif, ananı neden öldürdün! ... o sana ne yaptı ki?” diye sorar. Adam da: “Çok ayıp bir iş işledi, bende onu öldürdüm. Ayıbını toprak örtün” diye cevap verir.(Mesnevî, II,b.776-9.) Kınayan adam: “Be adam, ananı öldüreceğine o kişiyi öldürseydin” deyince, katil: “Her gün başka birisini mi öldüreyim? Onu öldürdüm, halkın kanına girmekten kurtuldum; halkın boğazını keseceğime onu boğazladım, bu daha iyi!”der. Hikâyede ki kötü huylu ana, fesâdı her tarafta zâhir olan nefistir. (Mesnevî, II,b.780-85.)

Yukarıdaki hikâyede nefsin “anne” sembolü ile anlatılması bizce çok anlamlıdır. Evvela Freud’un teorisinde bireyin henüz bir bebek iken annesi ile başlayan yakınlığının daha

sonra cinsel ve tüm hayatını etkileyen bir etken olması düşündürücüdür. Her ne kadar Mevlânâ, bu hikâyede sembolik bir figür ortaya koymuş olsa da “anne”nin insana yakınlığı ve hayatındaki yerini göstermek için çarpıcıdır. Freud ise belki biraz dar kapsamda ele alarak cinsel hayatı anne üzerinde inşaa etmiştir. Modern psikolojinin önemli aktörü Freud ile ruhî dünyanın etkin aktörü Mevlânâ’nın, “anne” figürünün birey hayatında etkisini anlatmak için kullanmaları şahsımızca konunun uzmanları tarafından başlı başına bir çalışma konusu yapılacak ehemmiyettedir.

Hikâyeden hareketle sosyal yaşam içerisinde bir takım olumsuzluklar yaşayan insanın, sorunu diğer insanlarda aramak yerine kendinde araması, öz eleştiri yapması gerekliliği anlatılmak istenmektedir. Bu bakış açısının daha çok Batı dünyası tarafından temelleri atılmış psikoloji ve sosyoloji bilimleri açısından pek çözüm üretmediği kabul edilir. Çünkü rasyonel düz mantık sonucu hatayı yapan cezâi yaptırıma mâruz kalmalıdır. Dolayısıyla böyle bir durumda kişinin kendisini suçlaması ancak psikolojik bir rahatsızlık olarak adlandırılabilir. Fakat Mevlânâ, sosyal bir varlık olarak kişinin kendisini her zaman aktif olarak görmektedir. Bireyin, dış dünyayı algılama, anlamlandırma ve harekete geçme gücü bireyin iç dünyası ile ilgilidir. Kişiliğin bir buzdağı olduğu ve dışarıdan görünüm bölümünün 1/8, iç âleminin yani dışarıdan görünemeyen bölümünün ise 7/8 olduğu genel kabulünden hareketle insanın sosyal yönünün de büyük oranda içsel olandan ayrı tutulamayacağını sonucunu çıkarabiliriz. Ayrıca psikolojide bilinçten ziyâde bilinçaltının, ki insanın kendisi dahi onun şuurunda değildir, insanın kişiliğinin gizli ve asıl yönü, dünya ve olaylara bakışını etkileyen temel faktör olduğu kabul edilir. Dolayısıyla bir bütün olan insanın dışa dönük yönü iç âleminden ayrı olamaz. Fakat insan, içsel muhasebesini iyi yapamadığı için olsa gerek ki bundan maksadımız nefsinin hilelerini fark edemiyor olmasıdır, dış dünyadaki olumsuzlukları, nefesine yanılarak, savunma mekanizmalarını kullanarak anlamlandırmayı tercih eder. Yani insan her kötü olayda bahane bulma, yansıtma gibi savunma mekanizmalarını kullanarak problemlerin nedenini dış âlemde arar. Savunma mekanizmalarını kullanmak kolayına gelir ve mutlu olur. Aksi halde kişi içsel bir çatışmaya girecektir. Hemen tatmin olmak isteyen bu çatışmadan kaçmayı tercih eder. Mevlânâ da modern psikoloji ilminin yeni keşfetmiş olduğu bu bilgileri hikâyede ele almıştır. O an kendini bir anlamda kandırarak mutlu olan insan diğer yönüyle olumlu değişiminde yolunu kapamıştır. Bütün bu süreçler gerçekleşirken insan çoğu zaman farkında bile değildir. Tıpkı Mevlânâ’nın hikâyesinde kullandığı anne kişiliği üzerinde anlatmaya çalıştığı gibi kişi

hayatı boyunca en yakınında olan annesinden kötülük beklememesi gibi. Mevzu ile ilgili İslam Ahlak Felsefesinde farklı bir bakış açısının daha olduğunu görürüz. İnsanın kendinde var olan kötü ve hatalı davranışları görebilmesinin zor olmasından dolayı Müslümanın, diğer Müslüman kardeşinde gözlemediği kötü davranışı adeta kendi yapmış gibi değerlendirip, onun sonuçlarından ibret alarak kendine gözden geçirmesi gerektiği salık verilir. Bu düşünce şuan kişinin mutluluğunu sağladığı düşünülen ve en çok kabul gören “savunma mekanizmaları”nın çok daha ötesinde insanı mutlu ve kâmil kılacak bir nitelik arz eder. Çünkü savunma mekanizmaları bütün dış dünyayı, bireyin şahsi duygu ve düşünceleri ile yorumlayıp hareket etmeye iter. Bir anlamda dış dünyanın çok yönlülüğünü dikkate almayarak, bireyin şahsi değerlendirmeleri ile sınırlandırmaktır. Bu nedenle kişilik gelişimi açısından kapalı ve muhafazalar bir tutum sergilenmiş olacaktır. Bizim “dışa dönük değerlendirme” olarak adlandırabileceğimiz bir davranış tarzı ortaya çıkmış olur. Sonuç olarak yaşanmış problemin çözümüne yönelik bir çaba içerisinde olunmaz. Çünkü yaşananlardan zaten kişi kendini sorumlu tutmamaktadır. Kısa ve kolay yol olarak sorumluluğu kendisi dışındakilere yüklemektedir. Sonuç olarak dış dünyadaki mutsuzluk ve acı veren kötü eylemlere karşı değerlendirmeler sınırlı ve tek yönlüdür. Bu karşın diğer insanların hatalarını kendi yapmış gibi kabullenip, öz değerlendirme yapmayı teşvik eden İslam Ahlakı “içe dönük değerlendirme”yi savunur. Yani birey her ne kadar olumsuz davranışı kendisi sergilememiş olsa da Müslüman kardeşini kınamak yerine hatayı kendi yapmış gibi değerlendirerek “öz muhasebe” yapmalı, her gördüğünden nefesine pay çıkarmalı. Doğal olarak kişi çok fazla örnek sunan dış dünyada gözlemediklerinden hareketle kişilik gelişimine yönelik daha renkli ve bol miktarda örneklem bulabilecektir. Bir manada insan dış dünyayı gözlemlerken daima öz değerlendirme yaparken, Freud’un haz ilkesine hizmet eden “savunma mekanizmaları” öz muhasebeden uzak, dışa dönük değerlendirmeler yapmaktadır. Kişiliğin asıl ve karanlık yönü olarak görülen bilinçaltı ise tamamen bireyin iç yönü ile ilgili olmasına rağmen öz değerlendirme yapmaması düşündürücüdür. Çünkü kişiliğin asıl yüzü, bütün eylemlerinin kaynağı olan bu alana girmeyip yüzeysel içe kapalı ama dışa dönük değerlendirmeler yapıyor olması kanaatimizde tekrar düşünülmesi gereken bir konu olarak durmaktadır.

Şimdiye kadar ele alınan Firavun, öküz, padişah ve bu son kıssada nefsin, bireyin iç dünyasının yanında sosyal hayatında da kötü neticelere neden olabileceği anlaşılmaktadır.

Sosyal bir varlık olarak insanın sahip olduğu fikirler, huylar ve davranış kalıpları doğal olarak dış âleme bir şekilde yansiyacaktır. Nefsânî isteklerin güdümünde haz merkezli bir yaşamın, bireyin düşünce sistemi ve ahlâk anlayışında zaman içerisinde olumsuz değişiklere neden olduğuna değinmiştik. Bu hikâyeler aracılığıyla nefsanî arzuların toplumsal hayatın temelini oluşturan huzur, güven ve milli birliği tesis eden hasletlerin yerine toplumsal dokuya zarar verebilecek duygu ve düşüncelerin ortaya çıkmasına neden olabileceğini görüyoruz. Çünkü bedensel hazları tatmin eden kişi daima ben-merkezli bir yaşam sürdürür. Dünyayı, insan ve olayları kendi istekleri doğrultusunda değerlendirip, elde ettikleri neticeler doğrultusunda eylemler sergilemeyi düşünecektir. Ancak kaza-kader gereği her zaman arzuladıklarına erişemeyecek ve hayal kırıklıkları yaşamak zorunda kalacaktır. Nefsi, aklının önüne geçtiği içinde mantık ve rasyonel düşünce sisteminin zıddına dahi olsa kendi hevâ ve heveslerinin saplantılı takipçisi olma eğilimi gösterecektir. Hedefe varma sürecinde karşılaşacağı her engel veya başarısızlık kıskançlık, nefret, ihtiras, kin, garez gibi birçok menfi duyguya neden olacak ve bunun neticesinde insan, ilişkilerinde giderek büyüyen sorun yumağı ile karşı karşıya kalacaktır. Kişi, nefsi tarafından kör ve sağır edildiğinden dolayı problemin kaynağının kendisi olduğunu göremeyeceği için hatayı diğer insanlarda arayacaktır. Mevlânâ, psikolojide “yansıtma”* olarak tarif edilen bu durumu şöyle izah eder: “Bu benim düşmanım, şu bana haset ediyor, der durur, halbuki kendisine haset eden, kendisine düşman olan o tendir, kendi nefsidir.” (Mesnevî, II, b.773) Bu tespite çözüm olarak da nefsi öldürerek, aslında kişinin kendisinin ürettiği sanal düşmanlardan kurtulmanın yanında sık sık özür dileme zorunda da kalmayacağını söyler. (Mesnevî, II, b.786)

Sonuç

Nefis daima bedensel hazlar düzleminde hareket ettiği için onun ilgisi bu âleme yöneliktir. Bu yüzden nefsin insandan istediği hep fâni kazançtır. Onun bütün kazanımları geçici ve aşağılık şeylerdir. Nefis insana yüce bir kazanç ile yaklaşırsa dahi ona itibar etmemek gerek. Zira onun birçok hilesi ve oyunu vardır. (Mesnevî, II,b.2600-3.) Hatta nefis sağ elinde tesbih ve Kur’ân taşır ama ona aldanan insan bilmez ki yeminde hançer ve kılıç gizlidir. (Mesnevî, III, b.2554.) O yüzden insan onun mushâfına, riyasına kanmamalı. Onun ikiyüzlülüğüne aldanıp onunla sırdaş, hemhal olmamalı. Eğer sâlikî abdest alması için

* İlk defa Freud’un ortaya koyduğu savunma mekanizmalarından olan yansıtma: İçsel bir gerçeğin yarattığı kaygı yüzünden bireyin kendinden kaynaklanan bir sorunu kendi dışındakilere bağlaması olarak tanımlanır.

havuzun kenarına getirirse, bilsin ki onu fırsatını bulduğunda suyun dibine atarak boğmak isteyecektir.(Mesnevî, III,b.2555-6.)

Mevlânâ, nefsin bu kadar güçlü olmasını şu gerekçe ile izah eder; “ ...nefis, kendi evinde, kendi yurdunda...akılsa garip! Köpek bile kapısında korkunç bir aslan kesilir!” (Mesnevî, III,b.2558.) Akıl nuranîdir, burada herhangi bir muhalefet söz konusu değildir. Onun yenik düşmesine nedeni menşei değil, bulunduğu geçici mekândır. Dünya nefsin yeridir, yâni bu âlemde ev sahibi, dolayısıyla söz ve hüküm sahibi de nefistir. Dolayısıyla kendi akli ile insan nefsin üstesinden çoğu zaman gelemez. (Mesnevî, III,b.2689.) Alçak nefse kanıp onun isteklerini tatmin ettikçe, o inkâr yolunu seçer ve giderek de azgınlaşır. (Mesnevî, III,b.3010.) Yani zamanla içerisinde nefis, kötü şeyleri güzel göstermeye başlayarak insanı kör ve sağır eder. (Mesnevî,II, b.2724.). Katiyen bulunduğu halden razı olmaz. Ne darlık ne de genişlikten memnun kalır. Nankör olduğu için yok edilmeye layıktır. Her şeyin sırrını bilen Allah (c.c.) da “öldürün nefislerinizi” (Bakara, 2/54.) buyurmuştur.

Mevlânâ, nefsi üç köşeli dikene benzetir. Yere düşen bu üç köşeli diken Romalıların savaşta kullandıkları çiviler gibi hangi yüzeyi üzerine düşerse düşsün insana batar, ondan kurtulmaya imkân yoktur. O dikenin kökünü kazımadıktan sonra onun ehil ellerde dahi olsa kişiye zararı kaçınılmazdır. (Mesnevî, III,b.372-5.)

Bir başka hikâyede Mevlânâ, halkın kullandığı yola diken eken bir kişinin hikâyesini anlatır. Yollara diken dikmeyi alışkanlık haline getiren bu adamı, vali birçok defa uyarır. Ancak adam her seferinde vakit var, yarın sökerim diyerek erteler. Bu arada dikenler her geçen gün biraz daha kök salar, kuvvetlenir. Dikenler kuvvetlendikçe adam yaşlanıp zayıf düşmekte idi. (Mesnevî, II,b.1234-6.) Bu hikâyeden ders çıkararak sâlik, nefsinin kötü huyları kökleşmeden derhal sökülüp atılmalıdır. (Mesnevî, II,b.1237 vd.) Mevlânâ, insanın her kötü huyunu bir diken bilmesi gerektiğini söyler. Kendi eli ile diktiği dikenler kaç keredir kendi ayağını zedelemektedir. Kötü bir hâle düştüğü halde, onu hissetmez olur. Çünkü duygusu yok olmuştur ve çok duygusuzdur. Mekki'nin ifadesi ile nefesine uyduğu için bir çeşit kör olmuştur. (s.319.) Başkalarını ve kendini zarara uğratan böyle bir durumda insanın yapması gereken şey; bir an evvel baltayı eline alarak, Hz. Ali gibi ercesine Hayber kapısını kırmalıdır.(Mesnevî, II,b.1240-45.) Aksi halde insan, nefsinin güdümünde sahip olduğu kötü alışkanlıklarını söküp atmazsa, güzel davranışların kendisinde yerleşme olanağı ortadan kalkar. (Atâullah, 2003, s.36) Bu yüzden şehvetin, kinin ve kibrin, insanda yerleşip

kuvvetlenmesini engellemek için nefis ejderhasını daha küçük bir yılan iken öldürmek gerek. (Mesnevî, II,b.3472-4.) İnsanın sahip olduğu alışkanlıkların geçmişi ne kadar uzun ise o davranışı terk etmenin zorluğu çağdaş tıp ve psikoloji bilimin tarafından genel kabul edilmiş olması Mevlânâ'nın tespitinin ve tavsiyesinin doğruluğu şüphe götürmez kılmaştır. Elbette insan bedeninde ve psikolojisinde köklü izleri olan kötü huy ve davranışları bırakmak kolay olmayacaktır. Bu yüzden nefsin beli sabırla bükülmelidir.(Mesnevî, III,b.2979.)

Sâlikler için kılavuz kitap mahiyetinde olan Mesnevî, toplumun çeşitli kişiliklerine roller biçerek adeta nefsin insan ve toplumsal hayat üzerindeki çok yönlü etkisini göstermek istemiştir. Âyet üzerine inşa ettiği hikâyelerinde kimi zaman abdest alıp namaz kılan mü'minin, kimi zaman şehvetinin ibretlik kurbanı olan kadının, kimi zaman da makamının ve gücünün büyüüne kapılarak insanlara zulmeden hüküm sahiplerinin nefis mücadelelerini anlatır. Eser boyunca insanların sahip oldukları imkânlar nispetinde karşılaşacakları nefsin hilelerine karşı bedensel isteklerin karanlık gölgesinde kalmış cılız akıllarına dayanmaktan ise vahyin ve nübüvvetin etrafı aydınlatan Üst Aklın ışığından istifade ederek, nefsin hilelerinden sıyrılarak insan-ı kâmil olmanın yolları anlatılır. İnsanın yukarıya doğru olan dikey hareketinde uğrayacağı duraklara ve yol ayrımlarına işaret edilerek, insana ancak ve ancak çok çeşitli hileleri olan nefis ve onun sâdik müttefiki olan bedene karşı, son nefes verilene kadar onların isteklerinin zıddını yapmak koşuluyla tekâmülüne gerçekleştirebileceği görülür.

Kaynakça

- Aclûnî, İsmail b. Muhammed, *Keşfü'l-Hafâ ve Muzilü'l-Libas*, neşr. Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut.
- Abdülhamid, İ., (1998). "*İslam Tefekküründe Ruh Meselesi*", çev. Saim Yeprem, Nesil Dergisi,c.II,S.7.
- Ankaravî, İ., (1996). *Minhacü'l-Fukara*, haz. Ekici, S., İstanbul, İnsan Yay.
- Araz, N.(1975). *Anadolu Evliyaları*, İstanbul, Üçler Matbaası
- Ateş, Süleyman, (1995). (*İnsan ve İnsanüstü*), İstanbul.
- Attar, Feridüddîn Ebu Hamid Muhammed b. İbrahim el-Hemedânî (2006). *Pendnâme*, çev. Şahin, A.M. İstanbul, Yağmur Yay.
- Attar, Feridüddîn.(2002). *Tezkiretü'l-Evliyâ I-II*, çev.Uludağ, S. İstanbul, Mavi Yay.
- Can, Ş. (2003). *Mevlânâ Hayatı, Şahsiyeti ve Fikirleri*, İstanbul, Ötüken Yayınları,

- Cebecioğlu, E. (2004). *Tasavvuf Terimleri&Deyimleri Sözlüğü*, İstanbul, Anka Yay.
- Chittick, W.C., (2000). *Sufism: A Short Introduction*, Oxford, Oneworld Publications,
- Eflâki, A., *Ariflerin Menkıbeleri Şark İslam Klasikleri*, Ankara M.E.B
- Eşrefoğlu Rumî, (1997) *Muzekkin Nüfus*, çev. Arıkan, Y., İstanbul
- Freud, S.,(1999). *Uygarlığın Huzursuzluğu*, çev. Haluk Barışcan, İstanbul, Metis Yayınları.
- Freud, S., 1920-1922). *Beyond the Pleasure Principle*, Standart Edition, Vol.18,pp.3-64, London, Hogart Press, 1955.
- Gâzâli, *Mizanu 'l-Amel*, Çev., Ömer Dönmez, İstanbul, Hisar Yay., t.y.
- Gâzâli, (2002) *İhya-u Ulumiddin*, çev. Abdulhalık Duran, İstanbul, Hikmet Neşriyat
- Gökberk, M., (1990). *Felsefe Tarihi*, İstanbul, Remzi Kitabevi.
- <http://tr.wikipedia.org/wiki/Nefis>
- <http://www.erdemyolu.com/ruh-beden/kuranda-nefis-ve-ruh-kavramlari.html>
- Hucvirî, (1982). *Keşfu'l-Mahcûb*, çev. Uludağ, S., İstanbul, Dergâh Yay.
- Ibn Hâldun, (1988). *Mukaddime*, çev. Uryan, Z.K. İstanbul, MEB.
- Ibn Haldun, (1998). *Tasavvufun Mâhiyeti*, çev. Uludağ, S. İstanbul
- İskenderî Atâullah, (2003). *Hikem-i Atâiyye*, trc. Kara, M., İstanbul,
- Konur, H. (2007). *Sufi Ahlakı*, İstanbul, Ensar Yay.
- Kuşeyri, A., (2003). *Kuşeyri Risâlesi*, Haz. Uludağ, S., İstanbul, Dergah Yayınları
- Mevlânâ, (1990). *Mesnevi*, çev. Ç. İzbudak, göz. geç. Abdülbaki Gölpınarlı, İstanbul, M.E.B. Yay.,
- Nurbakhsh, J. (1992). *The Psychology of Sufism (Del wa Nafs)*, New York: Khaniqahi-Nimatullahi Publications.
- Ravdatü't-Tâlibîn ve Umdetü's-Sâlikîn (Hak Yolunun Esasları)*, (2005) trc. Dilaver Selvi, İstanbul, Semerkand Yay.
- er-Râzî, Fahreddin Muhammed b. Ömer, (1993). (*Tefsir-u Râzî*), Beyrut.
- Schultz, Duane P. & Schultz, Sydney E., (2002). *Modern Psikoloji Tarihi*, çev:Yasemin Aslay, İstanbul, Kaknüs Yayınları
- Sultan Veled, (1976). *İbtidanâme*, çev.Gölpınarlı, A. Ankara, Konya Turizm Derneği
- Sühreverdî, Ebu Hafs Ömer, (1990). *Tasavvufun Esasları Avârifü'l – Mearif Tercemesi*, çev. Yılmaz, H.K., Gündüz, İ., İstanbul, Erkam Yayınları

AKADEMİK BAKIŞ DERGİSİ
Sayı: 36 **Mayıs – Haziran 2013**
Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi
ISSN:1694-528X İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi, Türk Dünyası
Kırgız – Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü, Celalabat – KIRGIZİSTAN
<http://www.akademikbakis.org>

- Şeyh Necmeddin Râzî, (1363). *Mirsâdü'l-ibâd*, Ketathane-i Senayi, Tahran, H.Ş.
- Weber, A., (1998). *Felsefe Tarihi*, Çev., H. Vehbi, Eralp, İstanbul, Sosyal Yay.
- Zeynü'd-dîn Ahmed b. Ahmed b. Abdi'llatîf Zebîdî, (1998) *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, XII+I, trc. ve şerh: Kâmil Miras, Ankara, DİB. Yay.